Історичні науки

**УДК 94:355.11-057.36:341.324(477)"1941/1944"**

**Двірна Катерина Петрівна**
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
факультету історичної освіти
Національний Педагогічний Університет ім. М. П. Драгоманова
**Дробот Микола Васильович**
здобувач кафедри історії України
факультету історичної освіти
Національного Педагогічного Університету ім. М. П. Драгоманова
**Двирна Екатерина Петровна**
кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
факультета исторического образования
Национальный Педагогический Университет им. М. П. Драгоманова
**Дробот Николай Васильевич**
соискатель кафедры истории Украины
факультета исторического образования
Национального Педагогического Университета им. М. П. Драгоманова
**Dvirna Kateryna**
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Faculty of Historical Education
of National Pedagogical Dragomanov University
**Drobot Mykola**
Researcher Institute of the Faculty of Historical
of National Pedagogical Dragomanov University

# ПРОЯВИ РЕЛІГІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В ТИЛОВИХ ТА ФРОНТОВИХ УМОВАХ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ 1941 – 1944 рр.: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ СКЛАДОВІ ПРОБЛЕМИ

# ПРОЯВЛЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ СОВЕТСКОГО ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО В ТЫЛОВЫХ И ФРОНТОВЫХ УСЛОВИЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ОККУПИРОВАННОЙ УКРАИНЫ 1941 – 1944 гг.: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ

# MANIFESTATIONS OF THE RELIGIOUS MENTALITY OF THE SOVIET SOLDIER IN THE REAR'S AND FRONT'S CONDITIONS IN THE OCCUPIED UKRAINE 1941-1944: THEORETICAL AND PRACTICAL COMPONENTS OF THE PROBLEM

**Анотація.** Досліджено теоретичні та практичні проблеми питання релігійної ментальності радянського військовослужбовця у тилових та фронтових умовах Другої Світової війни на території окупованої України.

**Ключові слова**: релігійна ментальність, військова ментальність, військовослужбовець, війна, історіографія, «пограничная ситуація», мобілізація, євангелісти, капеланство.

**Аннотация.** Исследованы теоретические и практические проблемы вопроса религиозной ментальности советского военнослужащего в тыловых и фронтовых условиях Второй мировой войны на территории оккупированной Украины.

**Ключевые слова:** религиозная ментальность, военная ментальность, военнослужащий, война, историография, «пограничная ситуация», мобилизация, евангелисты, капелланство.

**Summary.** Researched theoretical and practical problems of the question religious mentality of the Soviet soldier in the rear's and front's conditions of the Second World War on the territory of the occupied Ukraine.

**Key words:** religious mentality, war mentality, soldier, war, historiography, "borderline situation", mobilization, evangelists, chaplaincy.

**Актуальність** теми дослідження обумовлена двома наступними потребами: ретроспективною та гносеологічною. Ретроспективна випливає із сьогоднішньої військово-політичної ситуації та стану інформаційної війни в

сучасній Україні. Гносеологічна полягає в тому, що заявлена наукова проблема до нині не вивчалася, а без її розуміння та усвідомлення подальше висвітлення тогочасних подій залишаються неповними та однобічними.

**Новизна** дослідження полягає у спробі розкрити «людину воюючу» як соціально – психологічний феномен та прояви її релігійної ментальності на території України як в тилових, так і фронтових умовах протягом 1941 - 1944рр.

**Метою наукової статті** є висвітлення теоретичних аспектів проблеми, духовно-історичного виміру мобілізаційних заходів та фронтових буднів радянських солдат як індивідуумів із власною релігійною ментальністю на теренах України у зазначений період.

«Людина воююча» є особливим соціально-психологічним феноменом у порівнянні із людиною «цивільною», людиною мирного життя, який вивчався недостатньо як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці.

У переважній більшості сучасна вітчизняна історіографія розкриває радянського військовослужбовця в антропологічному ракурсі. Особлива увага приділяється дослідженню трагічної долі українського комбатанта, солдата без національної держави і т. п. Це має місце у наукових статтях В. Трофимовича [13], П. Ткачука[14], В. Короля[6] та ін. Також варто відмітити кандидатську дисертацію Л. Рибченко «Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України», [9] в якій відображається хід мобілізаційних заходів та прояви релігійної ментальності мобілізованих цього періоду війни.

Відзначимо, що зарубіжна історична наука не приділяє уваги регіональному аспекту запропонованої теми дослідження, зосереджуючись переважно на антропологічних особливостях військовослужбовця власної держави чи СРСР. У цілому європейська зарубіжна історіографія користується методологічними підходами історичної психології, яка бере початок від класичної школи «Анналів». Це дало можливість для появи спеціальної наукової категорії «warmentality» («військова ментальність»), що означає склад розуму у військовий час та психологію воєнного часу. Одним із методологічних прикладів такого дослідження може бути праця англійського історика Макса

Хастінгса «Операція «Оверлорд»: як був відкритий Другий фронт»[19], де автор на матеріалах «усної історії» відтворює психологічну атмосферу висадки союзних військ в Нормандії. Російська історична наука пострадянського періоду почала приділяти увагу вивченню психології учасників Другої світової війни. Саме науковим доробком О. С. Сенявської було утверджено нове направлення в науці – військово-історична психологія. Особливої уваги заслуговують її дослідження «Людина на війні…»[12], «1941-1945.Фронтове покоління…»[11], «Психологія війни в XX ст..»[10] та ін.. У цих роботах авторка розглядає проблему мілітаризованої людини Росії (СРСР) в умовах війн XX століття. У вказаних вище наукових працях «Людина на війні…» та науковій монографії «Психологія війни в XX ст.» вона порівнює становище військовослужбовця у війнах XX століття, починаючи з розкриття соціально-побутових питань та закінчуючи соціокультурними. У цих дослідженнях в історико-порівняльному ракурсі є розділи, присвячені релігійності російського (радянського) військовослужбовця. В науковій роботі «1941-1945. Фронтове покоління…» розглядається динаміка духовного стану фронтового покоління в цілому та сприйняття війни різними категоріями військовослужбовців.

У науці про ментальність різні вчені в різні часи розуміли та трактували поняття «ментальність» неоднозначно, а саме: «цілісну картину світу протиріч», як дорефлексивне нашарування мислення, і колективне несвідоме, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів та груп, і «глобальний, всеохоплюючий "ефір" культури», в якому знаходяться всі члени суспільства. Також, інколи ментальність розглядалася в поєднанні із психічним складом етносу, «духу народу», національним характером та ін. [3, с.6].

Саме поняття «ментальність» (mens, mentis (лат.) - «свідомість, мислення, розум»; die Mentalitat (нім.) – образ думки, склад розуму; mentality (анг.) – розумовий розвиток, склад розуму, умонастрій; mentalite (фр.) – направлення думок, умонастрій, направленість розуму, склад розуму) пов'язане з іменами Марка Блока та Люсьєна Февра, які в 1929 р. в Парижі заснували журнал «Аннали економічної та соціальної історії». Вони застосовували цю дефініцію

до внутрішнього світу людей інших епох: перший – до епохи раннього Середньовіччя, другий – до періоду Ренесансу.

Один із українських дослідників ментальності Р. А. Додонов виокремлює три рівні структури ментальності: психоенергетичний, несвідомий і логічний. Беручи за критерій форму існування психічної інформації, а саме її поле, образи та поняття, він розробив схему виникнення ментальних автоматизмів, що полягала в наступному: «найбільш оптимальні прийоми мислення стають «привичками свідомості», аксіомами, очевидність яких отримує спадкове закріплення («логічний рівень»). Потім ця очевидність витісняє несвідоме, перетворюючись в архетипи, символи і т. п. («несвідомий рівень») і навіть в «облоговий», залишений безпосереднього зв'язку із мисленням, «психоенергетичний» рівень» [3, с.8]. Він вважає, що у «верхні поверхи» духовного життя (культура, релігія ) попадає ментальність в трансформованому вигляді і розчиняється в національному характері, суспільній думці та формах суспільної свідомості» [3, с.8].

На думку автора «Теорії ментальності…» Р. А. Додонова існує п'ять видів ментальності: побутова, соціальна, політична, світоглядна та специфічна - етнічна. Побутова ментальність базується на стереотипах ведення господарства, рішення повсякденних проблем, що пройшли перевірку часом і стали побутовими нормами [3, с.68]. Соціальна ментальність базується на необхідному - соціальній спільноті, почутті солідарності для ідентифікації кожного її члена по відношенню до неї [3, с. 71]. Політична ментальність – «результат атомізації громадянського суспільства, в якому кожний індивід підкреслює суверенність свого світобачення по відношенню до ідеологічних структур, суспільної думки та по відношенню до політики» [3, с. 72]. Світоглядна ментальність поєднується із філософськими, релігійними, літературно-художніми та іншими аспектами духовного життя. «Інтегрує хаотичний і неоднорідний потік психічних образів та уявлень, характерних не для окремих індивідів, а саме для духовних спільнот у процесі створення картини світу – світобачення» [3, с. 73]. В результаті ментальність формує як би «невидиму сферу, за межі якої належать приналежні їй люди, не здатні вийти.

Вони не усвідомлюють і не відчувають цих обмежень, оскільки знаходяться «всередині» цієї ментальності та культурної сфери. «Суб'єктивно» вони відчувають себе вільними, «об'єктивно» ж вони їй підкорені» [3, с. 74].

Вся історія людства має два періоди, що тісно переплітаються – це час миру та час війни. Війна є явищем багатовимірним, а саме: політичним, матеріально-технічним, військово-оперативним, соціальним, людським, власне психічним. Кожна війна – це своєрідний комплекс якісних і кількісних проявів цих вимірів у специфічній формі їх взаємовідношення та взаємодії.

Основним суб'єктом війни являється мілітаризований громадянин - солдат, що підпадає під дію цього комплексу вимірів війни. Солдат Другої світової війни попадав під великий вплив ідеологічного фактору «держави-партії» в тоталітарних режимах Італії, Німеччини, а найбільше в СРСР. Вплив ідеології на воєнізовані маси в СРСР мав свою специфіку: по-перше, мав тривалий довоєнний період (із 1917 року), що виховувало якісно нове - «фронтове» покоління; по-друге, ідеологічна пропаганда акцентувала увагу на «класовому питанні» природи ворога; по-третє, тривав в умовах відсутності прямої конкуренції впливу релігії на «солдатські душі» (відсутність інституту військового капеланства) тощо.

Безумовно, політична лінія більшовицького режиму мала сильний вплив на постреволюційне покоління, яке увібрало в себе суспільно-політичні реалії 30-х років XX століття. В той час формуюча суспільна свідомість носила двоєдиний характер протиріч, який полягав у тому, що «ідеали Жовтня», наскільки б вони не були утопічними та ілюзорними, сприймалися свідомістю мільйонів людей як реальні та досяжні. Рішучі зміни в економіці СРСР були на перших порах достатньо ефективними в плані вирішення найближчих завдань виходу із повоєнної руїни. А так, як представлялися вони саме соціалістичними, близькість і відчутність їх здійснення утверджувалася в свідомості «будівників нового ладу» в цілому, стимулювала посилення ентузіазму та відданості новому ладу. Високі цілі та віра в краще майбутнє змушували миритися із тимчасовими труднощами та репресивними заходами тогочасного режиму. «Трагедія, однак, полягала не в тому, що розходилися цілі

та засоби, але якраз у відповідності цим ілюзорним ідеям їх матеріального втілення. Ілюзії, розпочавши жити самостійним життям, набули характеру матеріальної сили, агресивної та небезпечної. Разом із тим, людина не могла усвідомити ілюзорність теперішнього, бо на очах відбувалися гігантські за масштабами зміни, (які вона вважала соціалістичними), створювалося відчуття великого ривка, грандіозних змін в рамках одного покоління» [11, с. 31].

Саме величчю мети – створенням нового, щасливого ладу в державі виправдовувалися будь-які втрати та жертви, ганебно-аморальні засоби її досягнення , що скоро вже не вважалися такими, а рахувалися як закономірні та необхідні для великої та справедливої боротьби. Забуття багатьох норм загальнолюдської моралі та втрата багатьох елементарних громадянських прав і свобод в ім'я класових інтересів пролетаріату формувало викривлене уявлення про вічні людські цінності, що привело в результаті до нездорового роздвоєння масової свідомості та колективної поведінки за обставин, коли «донос як форма виконання громадянського обов'язку оцінюється так високо, як військова чи трудова доблесть, і явно вище, чим самостійність, принципіальність, вірність, чесність»[11, с. 31]. Найстрашнішим було те, що у значній своїй масі люди були щиро переконані у тому, що здійснюють громадянський вчинок, приносять в жертву ідеї своїх друзів, знайомих, близьких, і навіть були готові принести в жертву самих себе. Психологія жертовності в ім'я «прекрасного майбутнього», утвердилася із часів революції, громадянської війни та «воєнного комунізму», поєднувалася із психологією очікування цього «завтра», що підтримувалося більшовицькою пропагандою. Ідеологічна пастка 30-х років XX століття, масовий терор та поголовна боротьба з «шкідництвом» впливали на пограничний стан радянського громадянина, який перебував у цей час між смертю та «виживанням».

Психологія всього радянізованого українського народу мала суттєвий відбиток у психології радянського військовослужбовця українського походження періоду Другої світової війни. Цю психологію, в більшості своїй малоосвіченої молоді, відрізняла сліпа віра в соціальну справедливість утвердженого суспільного порядку, віра в те, що якщо сьогоднішнє життя

наповнене тягарями і проблемами, то майбутнє буде ситим, радісним та щасливим. Ця психологія формувалася під дією засобів ідеологічного впливу більшовизму, поступово витісняючи ідеали націоналізму та набожності.

Громадянська війна в Росії та боротьба різних політичних сил за владу в Україні створили умови для руйнації давньої традиції співпраці армії та церкви, а широкомасштабна антирелігійна кампанія і політика державного атеїзму породили докорінний перелом в суспільній свідомості, враховуючи і радянських військовослужбовців. На зміну військовим священикам прийшли комісари та замполіти. «Тепер за душу бійців відповідаємо ми, комуністи!» - заявляв один із генералів політичного фронту [12, с. 68]. Віра в Бога для цієї душі явно не передбачалася. Однак побутова релігійність в армії нікуди не зникла, хоч і мала інші форми.

Звісно, будь-яка релігія являється суспільним інститутом, тоді як релігійність – це прояв світоглядної ментальності, який складається із складного взаємозв'язку елементів масової та індивідуальної свідомості. При цьому, навіть в суспільствах із глибоко вкоріненою конфесіональною традицією, побутова релігійність часто не обмежується її рамками. Тим більше, в суспільствах із зруйнованою чи деформованою релігійною традицією, особливо із державним атеїзмом , побутова релігійність не зникає, а набуває нетрадиційні форми вираження (неопоганські чи індивідуалізовані).

На українських землях до 1921 року було найбільш поширеним православ'я і відповідні йому форми побутової релігійності. Поширення атеїзму в радянські довоєнні часи не ліквідувало всі форми масової релігійної свідомості, однак витіснило релігійність за рамки традиційно-нормативних форм в область «побутової містики» (марновірства, прикмет і т. д.).

Існують певні суспільні ситуації, при яких масштаб поширення та інтенсивність прояву релігійності різко зростають. До них відносяться практично всі соціальні катаклізми, а особливо війна. Причому, побутова релігійна свідомість у бойових обставинах являється прямим продовженням його найбільш поширених форм в умовах мирного життя.

Війна в психологічному плані відноситься до категорії «пограничної ситуації», тобто є дуже небезпечною, непередбачуваною, загрозливою для самого життя людини й майже незалежною від його волі та розуму. Чим менше вона залежна від людини, тим сильніше її здатність до пошуку психологічної опори, в спробі керувати зовнішніми обставинами через ірраціональні дії.

Активізація релігійності як одного з проявів світоглядної ментальності в екстремальних умовах німецько-радянської війни була помітною на українських землях серед радянських військовиків як на фронті, так і в тилу. Хоча на передовій не було явного вияву як у тилу, але поодинокі прояви релігійної ментальності мали місце:«- Я пам'ятаю, коли ми хоронили своїх, і раптом хрестик виявляється чи ладанка… - згадував колишній фронтовик, уродженець Херсону, академік-історик Г. А. Арбатов. – Віруючий? Невіруючий? Чи мати дала там щось-то таке? А потім я прочитав у генерала Ейзенхауера, що в окопах атеїстів не буває». «Тобто на фронті в Бога вірили?». «Так! Мов би ти звертаєш свій крик думкою про поміч, про спасіння…» [12, с.70].

Внутрішнє звернення про поміч, про спасіння у «пограничній ситуації» було проявом ментальності військовослужбовця, що вступала в латентний конфлікт із атеїстичною ідеологічною пропагандою і її апаратом на усіх фронтах радянсько-німецької війни. Один із учасників П. Ф. Автомонов, уродженець Харківщини, підтверджує існування проявів релігійної ментальності на фронті у своїй літературній творчості, рефлектуючи пережите в зображення літературних героїв та ситуацій. Свідченням цьому є наступні його рядки:« Як справи? – спитав комбат. Та нічого! – сказав Іван, переводячи дух. Не без Божої допомоги! – вставив Сухомлинов. – Перехрестився Лєсних – і страху як не бувало. Перехрестився? – здивувався Гуменний. По-православному! – піддакнув Сухомлинов. Що ж це ти, «особлива далекосхідна»? – спитав Гуменний у Лєсних. – Віруючий ти, чи що? Лєсних почухав затилок: Та воно не так що би… Бомб боюся…» [1, с. 206].

У часи Другої світової війни траплялися «чудесні нераціональні явища», свідками яких було багато людей, що можна класифікувати як колективний

прояв релігійної ментальності мілітаризованого народу в умовах «пограничної ситуації». Наприклад, архівні документи свідчать про те, що у часи Сталінградської битви спостерігалися нераціональні явища. В заключну фазу битви солдати одної із частин 62-ї армії генерала В. І. Чуйкова побачили у нічному небі Сталінграда Знамення, яке пророчило спасіння міста та перемогу радянських військ [2]. Після цього помітним стало постійне відвідування православних храмів маршалом В. Чуйковим.

Поряд із традиційними формами релігійної ментальності (такі як: носіння хрестиків, молитви, накладання на себе хрестного знамення і т. п.) існували солдатські марновірства, які проявлялися в «поганських» формах побутової релігійності в силу розриву із конфесіональною православною традицією, втратою елементарного знання звичаїв, молитов та обрядів. До них відносилися: заборона бритися під час операції; заборона одягати чисту білизну; заборона дарувати комусь свої речі під час операції; заборона носити речі вбитого, займати його місце; заборона показувати рукою на собі, куди ранило іншого і т п. [12, с. 72].

В екстремальних умовах Другої світової війни формувався стереотип свідомості військовослужбовця, який можна було визначити як солдатський фаталізм: «Що кому на роду написано, то й буде». «У мене був друг, командир роти, пізніше – комбат, людина хоробра і мужня, - згадував генерал М. П. Корабєльніков. У сорок четвертому він раптом став говорити мені: «Максиме, недовго нам зосталося бути разом»… «Із чого ти взяв?» - питаю. А він: «Я це відчуваю – втомився я, і все мені надокучило…». І дійсно його вбили»[12, с. 73]. Хоча цей епізод можна пояснити відомим у військовій психології синдромом втомленості, який пригальмовує реакцію, притупляє інстинкт самозбереження і, як наслідок, збільшує імовірність загибелі людини в бою, але не всяке передчуття смерті можна пояснити раціональним шляхом.

Солдатська практика життя підтверджує, що на війні «дурні передчуття», як правило, збуваються. Більшість солдатських прикмет були пов'язані із очікуванням нещастя – поранення або загибелі, і спроб через містичні ритуальні дії їх відвернути. Так, поведінка людини перед боєм обмежувалася

рядом табу (заборон) та наявністю власного, нікому невідомого талісману-оберегу чи власної молитви. При цьому віра в Долю була присутня, навіть якщо людина стверджувала, що ніколи не вірила в Бога.

«Ні в Аллаха, ні в Бога я не вірю», - пригадував колишній комсорг батальйону, мінометник Мансур Абдулін. При цьому зазначав: «Пам'ятаю, ще на шляху до фронту… разом із новим польовим обмундируванням були нам видані й пластмасові патрончики із кришкою на різьбі. Всередині – стрічка, яку потрібно було власноручно заповнити своїми анкетними даними, закрутити патрончик наглухо, щоби в нього не потрапила волога, і покласти в карман. «Паспорт смерті» - так ми охрестили цей патрончик між собою. Не знаю, хто як, а я цей паспорт викинув тихенько, щоби ніхто не бачив, а на його місце поклав в штани свій талісман – предмет, який я повинен буду зберігати до кінця війни. Мабуть, в усіх моїх товаришів були речі, які слугували їм талісманами, але говорити про це було не прийнято: талісман «мав силу», якщо про нього знав тільки ти сам» [12, с. 73].

Релігійна ментальність серед військовослужбовців проявлялася не тільки на фронті, а і в тилу, особливо в умовах мобілізації, коли чоловіки-громадяни перебували в перехідній стадії мілітаризації. Саме цей період демонстрував релігійну свідомість, що була нетиповою для більшості населення радянської України – відмову від присяги та носіння зброї з метою людиновбивства (релігійний пацифізм).

На початок війни в СРСР питання військової служби регламентувалося Конституцією СРСР (1936 р.) та Законом про загальну військову повинність (1939 р.). Відповідно цим правовим документам на дійсну військову службу щороку з 15 вересня до 15 жовтня призивалися юнаки, яким у рік призову виповнилося 19 років, а також 18-річні випускники середніх шкіл. Призов здійснювався призовними комісіями й відбувався на базі районних та міських військових комісаріатів. Особи, які були заарештовані, вислані, а також ті, хто за рішенням суду були позбавлені виборчих прав, під час відбування покарання не призивалися [8, с. 303].

Україна в Другій світовій війні була не лише ареною визначних військових операцій, а й масштабних мобілізацій. В період війни Україною прокотилися дві хвилі мобілізацій. Перша (23 червня 1941 р. – до повної окупації) – збігалася із оборонними боями; друга (1943 – 1945 рр.) – з проведенням наступальних боїв. За перші місяці війни з України до Червоної Армії було мобілізовано 2 515 891 чоловік (за іншими даними – 3 184 726 чоловік) [8, с. 306]. Перша хвиля мобілізації на території України супроводжувалася значними патріотичними настроями. Упродовж липня-серпня 1941р. радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та ін. Призовники молодого покоління були сповнені патріотичних почуттів. «Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміливо й легко мені йти у бій за честь слов'янського народу», - писав у листі батькам в перші тижні війни червоноармієць В. Панкратов [8, с. 306**].**

Однак патріотичне піднесення, що охопило радянських людей, стало швидко спадати. Причинами були швидкий ворожий наступ, відсутність достовірної інформації про події на фронті, поширення панічних чуток, проведення поспішної евакуації держаних установ, військкоматів,сімей партійної номенклатури тощо. Все це спричиняло спроби уникнення військового призову, кількість яких дедалі збільшувалася. Також поширеними ставали випадки дезертирства, здачі у полон серед військовослужбовців..

Друга хвиля мобілізації на території України почалася у 1943 р., одразу з початком звільнення Харківської, Луганської і Сумської областей. Умови цієї радянської військової мобілізації були докорінно змінені. Відтепер відбувалася подвійна мобілізація – призовними комісіями воюючої Червоної армії та місцевими військкоматами. Право першочергового призову на звільнених територіях було надане саме РСЧА (Робітничо-Селянській Червоній Армії). На перший погляд це виглядало доволі "ліберальним" нововведенням, адже ще донедавна у своїх промовах Й. Сталін засуджував людей, які залишилися на

окупованій території. Тепер же вони мали можливість легалізуватися, потрапити до лав Червоної армії, відзначитись, отримати нагороди [8, с. 307].

Особи, що сповідували протестантське (євангельське) християнське вчення, також підлягали призову до лав Радянської армії. Але прихильність ідеям релігійного пацифізму ставило їх у світоглядне конфліктне положення відносно існуючих правил військової мобілізації. Хоча Конституція СРСР 1936р. закріплювала ст. 124 право свободи совісті, але дієве збереження цього права при чесному виконані суспільного обов'язку не передбачала[5]. Лише з грудня 1943 р. в армію стали не призивати осіб, що мали духовне звання[8, с. 308], що було наслідком нової сталінської релігійної політики, яка була відповіддю на релігійну політику окупаційної влади, а також певним актом лібералізації відносин до релігійних інституцій, що призивали своїх вірян до внесення у війну власних зусиль, не згадуючи минулих репресій богоборницького більшовизму. Поряд із патріотичними зверненнями православних ієрархів до своїх віруючих існували подібні звернення Всесоюзної Ради євангельських християн і баптистів. 26 липня 1942 року за дорученням цієї ради її керуючі М. Орлов, Я. Жидков, М. Голяєв підписали листівку-звернення до віруючих, які проживали на окупованих територіях[20]. У ній був заклик допомагати партизанам і «розпізнавати ворога під будь-якою маскою»[20, арк. 2]. Тут також наголошувалося, що «багато братів і сестер відправились добровольцями на фронт, а решта посиленою працею на заводах і фабриках та турботою про поранених укріпляють нашу армію»[20, арк. 2].

Вакуум законодавства, обумовлений радянською тоталітарною атеїстичною системою, створював умови для актових проявів релігійної ментальності зі сторони більшості євангельських християн. Специфічною особливістю цих проявів було те, що більшість призовників, що проживали під німецькою окупацію, відчули на собі можливість користуватися де-факто правом свободи совісті, яка укріпила в них релігійні переконання. Прикладом може слугувати історія життя П. Нахайчука, який попавши під першу хвилю військової мобілізації як курсант офіцерського училища, виконував суспільний обов'язок, обороняючи Крим від гітлерівської армії, де й потрапив у полон.

Однак він чудом залишився живим - втік із поїзду, що від'їжджав із остарбайтерами до Німеччини [17, с. 165-169]. Повернувшись додому в с. Єрки Катеринопільського р-ну, знайшов євангельських віруючих і 13 вересня 1942 року Петро прийняв водне хрещення, розпочав регулярно відвідувати церкву баптистів… [17, с. 174]. Коли територія Катеринопільського району була звільнена від гітлерівських загарбників, Петра Івановича і двох інших братів по вірі арештували із-за їхніх релігійних переконань, оскільки вони відмовились брати в руки зброю. «Ми просимо альтернативну службу, - заявили вони. – Згідні виконувати найтяжку роботу: розміновувати, виносити поранених з поля бою, але вбивати не можемо, тому що в заповідях Божих сказано: «Не вбий!» [17, с.183]. Реакція на ці слова була доволі агресивною. Під час допитів слідчі били віруючих, умовляли під страхом смерті відмовитися від віри. А в камері колишні поліцаї та старости дивувалися їх щирості й радили: «Ви, щоби вас не мучили, для виду відмовтесь від Бога, а самі моліться таємно, щоби ніхто не знав»[17, с. 184]. Невдовзі П. Нахайчука, внаслідок хвороби від перенесених побоїв, відпустили додому, оскільки медична комісія визнала його непридатним для військової служби після екзекутивних «виховних» методів [17, с. 188].

Історія життя Івана Білогуба також підтверджує факт, що релігійна політика окупаційної влади дала змогу укріпити релігійні переконання, які змусили виступити проти тоталітарних методів військової мобілізації. Він розпочав у часи окупації відвідувати помісну церкву християн віри євангельської с. Пекарі Канівського р-ну. «Після звільнення України від фашистських загарбників його покликали на службу в Радянську Армію. Уже в Канівському військовому комісаріаті він ввічливо, але твердо заявив, що згоден іти на фронт або служити в армії, виконуючи найтяжчу роботу – рити окопи, наводити мости і переправи, спасати поранених на полі бою, розміновувати місцевість, але не може вбивати собі подібних і порушувати цим Божу заповідь: «Не вбий!», а тому ніколи не візьме в руки ніякої смертоносної зброї [16, с. 97]. Але офіцери військкомату відреагували на такі заяви знущаннями. «Намагаючись все-таки заставити юнака взяти до рук гвинтівку, нагло вішаючи

її йому на шию на декілька годин, а потім відправляли на примусові роботи…» [16, с. 98]. А потім «військовий трибунал засудив Івана Білогуба до 7-ми років позбавлення волі у виправно-трудових таборах із наступним 5-літнім терміном…» [16, с. 98].

Конфлікт радянської системи в умовах війни із «відмовниками» виробив агресивну практику відносин із ними, яка полягала у залякуваннях, побиттях та засудженні до позбавлення волі, таким чином, продовжуючи довоєнний релігійно-державний діалог шляхом репресій. П. Кузьмич, виходець із української сім`ї баптистів с. Вороб'ївки Полонського району Хмельницької області, пригадував долю свого старшого брата Павла: «Польовий військовий комісаріат мобілізував брата Павла в радянську армію. Разом із іншими віруючими він заявив, що не зможе приймати присягу і вбивати, бо це суперечить заповіді Божої: «Не вбий!». Над ними знущалися, їх били, їм погрожували розстрілом, але вони твердо стояли на своєму, пропонуючи виносити під обстрілом поранених із поля бою, виконувати іншу найтяжчу і найнебезпечнішу роботу, але тільки, щоби не вбивати собі подібних [17, с. 126]. Крім «традиційних методів виховання» представники влади та працівники військоматів використовували методи морального тиску на «відмовника». Так, «коли мати приносила передачі арештованому Павлу, офіцер пробував заставити її переконати сина взяти в руки зброю, інакше його розстріляють, але вона, як істинно віруюча християнка, розуміла, що не може штовхати своє рідне дитя до гріха, навіть перед лицем смерті. Павла засудили до 10-ти років позбавлення волі в таборах суворого режиму, але через 5-ть років він вийшов на свободу, попавши під амністію» [17, с. 127].

На початку 1944 р. Червона армія була вже на колишньому радянсько-польському кордоні. Проблема мобілізації в Західній Україні залишалася відкритою, адже її населення, на думку керівництва, було недостатньо лояльне до радянської влади. У 1942 р., на підставі розпорядження НКО № М/1/2969 молодший рядовий склад усіх національностей - уродженців західних областей Білорусії, України, Бессарабії та Північної Буковини підлягав відсіву з армії за національною ознакою[8, с. 308].

Напередодні вступу в західний регіон командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін звернувся до члена Військової ради фронту М. Хрущова із запитанням стосовно проведення мобілізації. Останній, після відвідин мітингу у визволених Сарнах, інформував Й. Сталіна: "Я дійшов висновку, що цих людей треба призивати до Червоної армії й навіть на загальних засадах, як і в східних областях України, лише більш ретельно треба відбирати і відсіювати ненадійних, а також агентуру, що її, безперечно, будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців"[21, арк. 108]. Так з'явився наказ ДКО "Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецьких окупантів районах Західної України і Західної Білорусії", згідно з яким і розпочався призов.

У звільнених містах та селах мобілізації підлягали військовозобов'язані та призовники від 19 до 46 років (1925 р. н. — 1898 р. н). Активної добровільної мобілізації населення не спостерігалося — переважно люди були стомлені війною й чекали якнайшвидшого її завершення, бажаючи лише одного — аби війна оминула їхні родини. Іноді мобілізації місцевого населення підрозділами УПА та радянськими армійськими призовними комісіями супроводжувались обопільними погрозами й терористичними акціями стосовно цивільного населення. Ветеран війни Петро Григоренко згадував: "…Ми оточили село на світанку. Був наказ у кожного, хто спробує втекти, стріляти після першого попередження. Далі спеціальна команда входила в село і, обходячи будинки, виганяла всіх чоловіків, незалежно від віку, здоров'я, на площу. Потім їх конвоювали у спеціальні табори. Там проводився медичний огляд і вилучалися політично неблагонадійні особи. Одночасно йшла інтенсивна стройова муштра. Після перевірки та первинного військового навчання в спеціальних таборах "мобілізовані" направлялися по частинах: обов'язково під конвоєм, який висилався від тих частин, куди направлялись відповідні групи "мобілізованих". Набране таким чином поповнення у подальшому відпрацьовувалось по частинах... "Добровольців" вербували дещо інакше. Їх "запрошували" на "збори". Запрошували так, щоб ніхто не міг відмовитися. Одночасно в

населеному пункті проводились арешти. На зборах організовувались виступи тих, хто бажає вступити до лав радянської армії. Того, хто говорив проти, примушували пояснити, чому він відмовляється, і за перше невдало сказане або спеціально перекручене слово оголошували ворогом радянської влади. Загалом, будь-які такі збори закінчувались тим, що ніхто не повертався додому вільним. Усі виявлялись або добровольцями, або арештованими ворогами радянської влади. Далі добровольці оброблялися так само, як і мобілізовані"[4].

Історія життя Івана Левчука у контексті цих специфічних рис військового мобілізаційного процесу на західноукраїнських землях розкриває те, що прояв релігійної ментальності не має обмежень навіть в у протистоянні агресивно-адміністративних засобів радянського тоталітаризму ідеології націоналізму. Сам І. Левчук являється вихідцем с. Сошичне Камінь-Каширського району на Волині. «Коли в 1944 році Радянська Армія гнала гітлерівську армію на Захід, радянські польові військові комісаріати проводили примусову мобілізацію на фронт усіх чоловіків призивного віку. Причому , не завжди це здійснювалося цивілізаційним шляхом. Інколи юнаків або чоловіків хапали просто на вулиці»[17, с. 19]. Одному із своїх друзів Дмитру Васильовичу Ходаковському він розповідав, що «перший раз у час призиву за відмову взяти зброю його тримали у холодному сараї в одній нижній білизні. Від холоду Левчук пробував зігрітися, зарившись в дерев'яну стружку, але зігрівала тільки молитва: доки молився, було тепло. Тільки переставав – розпочинав мерзнути. Потім його кинули в погріб, де все ж було тепліше. Кожний раз на допитах сильно били. Його цивільний одяг хтось вкрав, то Івану дали порвані, у багатьох місцях пропалені та зрешечені кулями шинель і гімнастерку. Коли його садили в кузов автомашини, він противився. Його побили тоді так, щоб вже в кузові авто він втратив свідомість. Конвоїри, щоби за нього не відповідати перед керівництвом, викинули мертве, як їм здалося, тіло на дорогу, щоби доповісти, що арештант загинув при спробі втечі. Слідом за машиною рухалися танки. Танкісти помітили на дорозі тіло в радянській військовій формі, і, прийнявши його за труп, який вони ледь-ледь не роздавили гусеницями, але відтягнули все-таки його убік. Слідуючи за танкістами санітари виявили у юнака слабке

серцебиття і доставили його у військовий госпіталь, що знаходився у селянських хатах» [17, с. 19-20]. Вдруге він потрапив під призов, «коли йшов на богослужіння, - розповідав він це своєму другу А. Озерчуку, - але по дорозі його схопили, посадили в кузов вантажної автомашини під охороною автоматників та й об'явили, що мобілізують його на фронт. Коли він сказав, що ні при будь-яких обставинах не візьме зброю, його кинули спочатку разом із іншими арештованими під охороною часових в обнесений колючим дротом котлован…» [17, с. 20].

У рік 1944 – остаточного визволення території України, на тлі боротьби двох світоглядів (українського націоналізму та радянського націонал-комунізму) за людський потенціал спостерігалися прояви релігійної ментальності у наступних формах: молитви, відмови від володіння зброї із метою людиновбивства, відмови від присяги та «братської самопожертви». Але не часто релігійна ментальність особистості, свідомість якої перебувала в перехідній стадії між мілітаризацією та цивільним станом, мала проявлятися у традиційній репресивній «виховній практиці» радянського режиму. Інколи вона реалізувалась лише в молитовному зверненні з метою оминути карально-репресивні засоби режиму й не вступати в конфлікт із власною совістю.

Отже, в сучасній історіографії існують різні погляди та трактування наукової дефініції « ментальність». Щодо поняття «релігійна ментальність», то це один з аспектів світоглядної ментальності людства, яка пронизує як релігійні інституції, так і проявляється у позацерковній релігійності. В умовах війни вона загострюється фактом загрози людському життю, а серед військових поєднується із професійною, демонструючи нові форми побутової релігійності (солдатські марновірства, солдатський фаталізм, віра в амулети і табу тощо). На «людину воюючу» без сумніву мали суттєвий вплив «ідеологічна пастка» сталінського тоталітаризму особливо в 30 –і роки XX ст., масовий терор та постійна боротьба з «шкідництвом», шалена антирелігійна кампанія та політика державного атеїзму, що в подальшому породжувало страх та відречення від церкви. Особливістю релігійної ментальності радянського військовослужбовця протягом 1941 – 1944 рр. було пошук у «граничній ситуації» психічної опори на

трансцендентне в умовах радянського атеїзму та діяльності його інституцій в армії, нетрадиційних - інституту військового капеланства в інших арміях світу тощо. В тилових умовах – поряд із лібералізацією радянського режиму відносно церкви особливо в 1943 р., існувало ряд причин (вакуум законодавства, умови військового часу тощо), які зробили прояви релігійної ментальності серед призовників явними у формі відмови від зброї та присяги, залишаючись вірними божим заповідям, а інколи як протидія морально-фізичному тиску з боку представників радянської тоталітарної управлінської системи.

**Література**


1. Автомонов П. Ф. Мой танк – 317. Повести. – М.: Воениздат, 1978. – 237 с.
2. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 16. – арк. 105. Цит. по: http://missia.od.ua/1529-chudesnye-yavleniya-vo-vremya-vtoroy-mirovoy-voyny.html
3. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 264 с.
4. Замятин С.С. Временные бойцы. Книга на сайті журналу "Самвидав" за адресою: http://zhurnal.lib.ru/z/zamjatin_s_s/vrem_boets.shtml.
5. Конституція СРСР 1936 року. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm#10.
6. Король В. «Чорна піхота» – як все було / В. Король // Історія в школі. – 2013. – № 11 – 12. – С. 18–26.
7. Норберт Еліас. Про німців. – Київ: «Юніверс», 2010. – 432 с.
8. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр.– Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/9.pdf
9. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України. – Київ, 2010. – 19 с.

10. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. — 383 с.
11. Сенявская Е. С. 1941—1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. М.: Институт российской истории РАН, 1995. — 220 с.
12. Сенявская Е. С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. М.: Институт российской истории РАН, 1997. — 232 с.
13. Трофимович В. Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки української Другої світової) / Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки. - 2014. - Вип. 22. - С. 146-162.
14. Трофимович В. В., Ткачук П. П. Найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього / Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. - 2015. - Вип. 23. – С. 3-32.
15. Усач Н. П., Трофименко В. М. Водимые Духом Святым (Виктор Белых и сподвижники). К истории пятидесятнического движения: сборник док. повестей и очерков, 2-е изд. – Винница: «Континент-Прим», 2003. – 240 с.
16. Усач Н. П., Трофименко В. М. Испытанные Богом. К истории пятидесятнического движения: сборник док. повестей и очерков, 1-е изд. – Винница: ГП «ГКФ», 2010. – 224 с.
17. Усач Н. П., Трофименко В. М. Крещенные Огнем (Иван Левчук и сподвижники). К истории пятидесятнического движения: сборник док. повестей и очерков, 2-е изд. – Винница: «Континент-Прим», 2003. – 240 с.
18. Усач Н. П., Трофименко В. М. Побеждающий. К истории пятидесятнического движения: сборник док. повестей и очерков, 1-е изд. – Винница: ГП «ГКФ», 2011. – 240с.
19. Хастингс М. Операция «Оверлорд»: Как был открыт второй фронт. – М.: «Прогресс», 1988. – 462 с.
20. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 369. — Арк. 2.
21. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 70. — Спр. 101. — Арк. 108.